

Türkiye, Kürtler ve Kendi Kaderini Tayin Hakkının Yasal Sınırları

Derya Bayir

Related papers

[Download a PDF Pack](#) of the best related papers

[KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI KAVRAMI, FEDERASYON VE IRAK KÜRDİSTAN BÖLGESEL YÖNETİMİ](#) ...
Mehmet Dalar

[Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler](#)

Veysel Dinler

[Türkiye Siyasetinde Kürtler: Direniş, Hak Arayışı, Katılım \(Kurds in Turkish politics: Resistance, Quest for rights, Participation\)](#) ...
Günay Göksu Özdoğan

Türkiye, Kürtler ve Kendi Kaderini Tayin Hakkının Yasal Sınırları

Derya Bayır

Queen Mary Londra Üniversitesi

Özet

Halkların kendi kaderini tayin etme kavramı uluslararası hukukda zaman içinde dışsal (*external*) boyutuna –ki genellikle bölünme (*secession*) ile ilişkilendirilmiştir- yanı sıra, katılımcı demokrasi ve ülke içindeki azınlıkların çoğulcu bir şekilde varolmalarını öngören bir içsel (*internal*) boyutu da eklemlediği bir gelişime uğramıştır. Ancak, kendi kaderini tayin hakkının Türkiye’de Anayasa Mahkemesinin kararlarında nasıl yorumlandığı konusunun incelemesi göstermektedir ki, mahkeme bu kavramı militan milliyetçi demokrasi anlayışına uygun olarak yorumlamış ve hakların kendi kaderini tayin hakkı kavramının zaman içinde uluslararası hukukda uğradığı değişik yorumlarına kaygısız kalarak, statik yorumunda ısrar etmiştir. Bu makale halkların kendi kaderini tayin hakkının uluslararası hukukta geçirdiği gelişimi incelemekte ve Türk Anayasa Mahkemesinin içtihatlarının bu gelişimler ışığında bir okumasını yapmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma ayrıca Anayasa Mahkemesinin özellikle Kürt politik parti kapatma kararları ile Kürtlerin etnik-kültürel ve politik taleplerini yok sayan, arkaik ve antidemokratik yorumlarına nasıl bir yasallık kazandırdığını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Kendi kaderini tayin, Kürtler, Türk Anayasa Mahkemesi, Otonomi, demokrasi.

Giriş

Halkların kendi kaderini tayin fikri, bir ilke olarak uluslararası hukukta dile getirilmesinden itibaren çok yol kat etti.¹ Şimdilerde, bu sadece bir “hak”² olarak değil, dahası, bireysel insan haklarının gerçekleştirilmesinin garantisi olan “vazgeçilemez” bir hak ya da bir “zorunlu koşul” olarak görülmektedir.³ Bir hak olarak, insanlara kendi politik statülerinin belirlenmesi süreçlerini kontrol edebilmeleri ve karar alma aşamalarına dâhil olabilmelerini sağlayan, ve kendi ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini gerçekleştirmelelerine ve sahip oldukları doğal zenginlik ve kaynakları üzerinde tasarruf edebilme hakkını kendi ellerinde tutmalarına olanak veren bir kapasite olarak tanımlanabilir. Bu hakkın hayata geçirilmesinin barışın ve istikrarın korunmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.⁴

1- Bakınız Birleşmiş Milletler (UN) Sözleşmesi madde 1 ve 55; Avrupa’da 1975’de, Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (OSCE) tarafından kabul 1975’te kabul edilmiş Helsinki Nihai Senedi bölüm VIII. Ayrıca bakınız Uluslararası Adalet Mahkemesinin adı geçen kararları : Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, ICJ Reports 1971, s. 31-32, para. 52-53 and Western Sahara, Advisory Opinion, ICJ Reports 1975, s. 31-33, para. 54-59.

2- Bakınız Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine Dair Bildirgesi para. 7, General Assembly Resolution (XV) 14 Aralık 1960 benimsendi; Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (ICCPR) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin (ICESCR) ortak madde 1; UN Genel Kurulu tarafından 1970’de kabul edilen Devletler Arasında Dostluk İlişkileri ve İşbirliği Hakkında Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi, GA Res.2625 (XXV); 1981 tarihli İnsan ve Halkların Hakları Afrika Şartı’nın 20. maddesi, 1990 tarihli Yeni bir Avrupa için Paris Şartı; 1993 tarihli Birleşmiş Milletler (UN) İnsan Hakları Eylem Komitesi, Viyana Deklarasyonu ve Programı. Bkz. ayrıca 1984 tarihli UN İnsan Hakları Komitesi (HRC), Halkların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı konusundaki Genel Comment no.12 ; Irkçılığı Önleme Komisyonu (CERD)’un 1996 tarihli General Comment no. 21. Ayrıca, halkların kendi kaderini tayin hakkının “erga omnes” karakteri üzerine Uluslararası Adalet Divanı, Doğu Timor (Portugal v. Australia), Advisory Opinion, 1995 ICJ Raporu, s. 102, para. 29.

3- HRC General Comment no.12, para. 2.

4- Bkz. HRC, General Comment no.12, para.8.Bkz. ayrıca Uluslararası Uzmanlar Konferansı (1998), s. 20-21. Rapor notları, 10’da şöyle denmektedir: “bir çok durumda silahlı mücadeleye neden olan ezilen halkların iddiaları değil, kendi kaderini tayin hakkının, devlet tarafından inkâr edilmesidir”.

Bu nedenle uluslararası hukukta devletler, halkların kendi kaderini tayin hakkının, bu hakkından mahrum kalmış bütün herkese “uygulanmasına yönelik”⁵ bir yükümlülük altına konulmuştur. Bu yükümlülüğün devletlere, “insanların kendi kaderini tayin hakkına saygı duyulmasını ve bu hakkın hayata geçirilmesini sağlamaya” yönelik pozitif eylemlerde bulunmayı da gerektirebileceği ifade edilmektedir.⁶ Bu yükümlülük Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi’nin, (HRC) taraf devletlerden, BM’in ikiz sözleşmeleri gereğince Komiteye sunacakları düzenli raporlarında, “pratikte bu hakkın kullanılmasını sağlayan [ülkelerindeki] anayasal ve politik süreçleri açıklamalarını” talep etmesi ile daha elle tutulur hale gelmiştir.⁷

Halkların kendi kaderini tayin hakkının içeriği, yıllar içinde değişime uğramış ve günümüzde yaygın olarak kendi kaderini tayin hakkının dışsal ve içsel olmak üzere iki boyutu olduğu kabul edilmektedir.⁸ Dışsal boyut, ‘halklar’ tarafından, bazı sınırlı durumlarda (örneğin sömürgeci, ırkçı rejim veya yabancı bir gücün işgali, tahakküm ve sömürüsü altında yaşayanlarca) kendi bölgelerinin uluslararası hukukdaki politik statülerini belirleyebilmeleri için kullanılacaktır.⁹

Bazıları bu dışsal boyutun bazı istisnai ya da olağanüstü durumlarda azınlıklar tarafından da bir “son çare”¹⁰ olarak kullanı-

5- HRC, General Comment no.12, para.2.

6- HRC General Comment no.12, para. 6.

7- HRC General Comment no.12, para. 4.

8- Bkz. ilke VIII Helsinki Sonuç Bildirgesi 1975; CERD General Comment no. 21, para. 4. Bkz. ayrıca Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 12-13. Bkz. ayrıca, Summer 2013: 229-231.

9- CERD General Comment no. 21, para. 4. Bkz. ayrıca McCorquodale (1994: 859-863); Wheatley (2005: 124-125).

10- Uluslararası Hukukçular Komisyonu’nun daha sonra Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından benimsen Åland Islands Question’ı üzerine görüşüne göre azınlıklara kendi kaderini tayin hakkının dışsal boyutunun uygulanmasının bir “olağanüstü çözüm, bir son çare olarak eğer bir devletin [dini, dilsel ve sosyal özgürlüklerin] adil ve etkili bir şekilde uygulanmasının garanti edilmesi konusunda bir isteği veya gücü olmazsa’ mümkün olduğundan bahsetmektedir (Raič 2002:-----

labileceğini ieri sürmektedir. Örneğin: eğer bir azınlık grubu “ırkçı bir rejim” yönetimi altında yaşıyorsa (Wheatley 2005:94), veya “fiziksel ve kültürel varlıkları inkâr ediliyorsa” (Henrard 2000:315; Wheatley 2005:94), ya da “kendilerinin temsil edilmediği bir hükümet tarafından ağır bir şekilde ayrımcılığa uğruyorlarsa” (Thornberry 1989:876; also Xanthaki 2005:23-24).¹¹ HRC, Azerbaycan’ın periyodik raporu üzerine hazırladığı Concluding Observation’da da buna benzer bir yorum yer almaktadır, buna göre kendi kaderini tayin ilkesinin “yalnızca sömürge halklarına değil bütün halklara” uygulanabilirliğini ifade ederek, bu hakkın azınlıklara da uygulanabilir olduğu yorumuna kapı aralamıştır.¹²

Thornberry’in (1993:101) de belirttiği gibi, dışsal boyutun aksine, kendi kaderini tayin hakkının “demokratik ya da içsel boyutu bir halkın “kendi” devleti ya da hükümeti ile ilişkisi ile ilgilidir”. Bu içsel boyutu çeşitli grupların, özgürce yaşadıkları devlet içindeki politik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimini, yapılacak bazı kurumsal, yasal ve politik yeniden düzenlemeler yoluyla kullanabilmelerine olanak tanır. Bu içsel boyutunun, halkların kendi kaderini tayin hakkının süjesi kategorisini genişlettiği ve bundan böyle

329’dan alıntı, ayrıca bkz. s. 330). Buna benzer bir görüş Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) Wildhaber & Ryssdal Loizidou v. Türkiye (no. 40/1993/435/514, 28 Kasım 1996) kararındaki concurring opinion’da dile getirilmiştir: “Yakın bir zamana kadar, uluslararası uygulamada kendi kaderini tayin hakkı pratikte sömürge olmaktan kurtulma (decolonisation) hakkı ile eşdeğer ve bununla sınırlı bir anlamda kullanılmaktaydı. [Ancak] son yıllarda, eğer insan hakları sürekli ve açıkça ihlal ediliyorsa, demokratik olmayan ve ayrımcı bir şekilde hiç veya çok az temsil ediliyorlarsa kendi kaderini tayin hakkını [dışsal boyutu ile] kullanabileceklerine ilişkin bir konsensusun ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Eğer bu tanımlama doğru ise, kendi kaderini tayin hakkı insan hakları ve demokrasinin uluslararası standartlarının yeniden kurulumunda kullanılabilir.”

11- Bkz. ayrıca para.7 Devletler Arasında Dostluk İlişkileri ve İşbirliği Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi, (1970). Uluslararası Hukukçular Komisyonu’nun Report on Events in East Pakistan (1971) şöyle demektedir: “eğer bir devletin kurucu halklarından birine eşit haklar [verilmez ve] inkâr edilirse ve ayrımcılığa uğrarsa, onların kendi kaderini tayin hakları canlanacaktır.”

12- Bkz. Human Rights Committee Concluding Observations, 3 Ağustos 1994’de kabul edildi. 1994. CCPR/C/79/Add.38; A/49/40, para. 4.

bu hakkın süjesinin sadece “halklar” olamadığı, “azınlıklar”ın da bu hakkın bir süjesi olduğu görüşü ileri sürülmektedir (Thornberry 1991:216; Henrard 2000:292, 297, 314-316; Wheatley 2005:124-125).

Azınlık hakları ile halkların kendi kaderini tayin hakkı arasındaki bağlantı, ayrıca, eylemli (substantive) eşitlik ilkesi, insan hakları,¹³ kimlik ve kültür hakkı,¹⁴ ve kendi kaderini tayinin demokratik bir yönetim için önemine dayanarak da kurulmaktadır (Henrard 2000:315).

Kendi kaderini tayin etme hakkının hayata geçmesi gerçek bir “katılımcı demokrasiden”,¹⁵ kültürel, dilsel, dini ve siyasi (bölgesel) otonominin¹⁶ uygulandığı hukuki çoğulculuğa (*legal pluralism*) kadar çeşitli biçimlerde¹⁷ mümkündür. 2000 yılında Venedik

13- CERD General Comment no. 21, para. 5’te, kendi kaderini tayin hakkının uygulanmasının, ayrımcılık yapmadan bireysel insan haklarının korunması ile bağlantılı olduğunu öngörmektedir.

14- Bkz. 1992 tarihli UN Declaration on Persons Belong to National, Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, madde 1. CERD General Comment no. 21, para. 5, hükümetleri, etnik grupların “onurlu bir yaşam sürmeleri”, “kültürlerinin korunması” ve yaşadıkları ülke kaynaklarından eşit bir şekilde faydalanmaları konularına karşı duyarlı olmaya çağırmaktadır. Ayrıca bkz. Wheatley 2005: 26.

15- Ayrıca bkz. Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998) s. 19; Wheatly 2005: 136.

16- Hernekadar da Uluslararası hukukta bölgesel otonomi hakkı mevcut olmasa da AGİT 1990 Kopenhag Belgesi para. 35 bölgesel otonomiye azınlık haklarının yeterli biçimde korunması bakımından “muhtemel araçlardan birisi” olarak belirtmektedir. Ayrıca Bkz. “bir ulusal azınlığın istediğinde kullanabileceği, kendine uygun yerel veya özerk mercilere sahip olma veya ulusal yasalar ve kendi has tarih ve bölgesel koşulları ile uyumlu özel bir statü sahip olabileme hakkı vardır” diyen Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi 1201 numaralı madde 11’deki tavsiye kararı. 1991 Cenova Uzmanlar Toplantısı Raporu “azınlıklar bakımından otonominin bir kısım ülkelerde olumlu sonuçları olduğu” konusunda Türkiye Temsilcisinin de mutabık kaldığını göstermektedir. Ayrıca azınlık ve yerli haklarının korunmasında otonominin rolü için Bkz. Xanthaki (2007: 164-166)

17- Ayrıca Bkz. Thornberry (1991: 218), McCorquodale (1994: 364), Summers (2007: 33) ve Henrard; (2000: 307) Henrard (a.g.e’de) azınlıklar için var olduğu kabul edilen içsel kendi kaderini tayin etme hakkının desentralizasyon, bölgesellik, federasyon, ve hatta oydaşmacı demokrasi gibi tüm bölgesel hak türleri ile otonomi biçimlerini içerir diye belirtiyor.

Komisyonu da mevcut sınırlar dahilinde içsel kendi kaderini tayin etme hakkının “kültürel özerklik, federasyon, bölgesellik (regionalism) ve diğer tür yerel öz yönetim (self-government)” gibi formlardan biri ile hayata geçirilebileceğini ifade etmiştir.¹⁸

Meseleye içsel ve dışsal ikilemin (*dichotomy*) ötesinde bakan Anaya (1996:81) kendi kaderini tayin etmeyi “kurucu” (*constitutive*) ve “devam etmekte olan bir süreç” (on-going process) olarak tanımlayan bir alternatif model önermiştir.¹⁹ Bu konu üzerine çalışan akademisyenlerin ve uluslararası örgütlerin son dönemlerdeki eğilimi de kendi kaderini tayin etmeyi, -bu hakkın her özgün vakanın şartlarına uyabilecek farklı biçimlerinin uygulanmasına olanak sağlayan- “geniş anlamda” (*broad sense*)²⁰ yorumlamak olmuştur. Uluslararası Uzmanlar Konferansında ortaya çıkan bakış açısıyla; böyle bir yorum:

“kendi kaderini tayin etme hakkının insanın özgürleşmesinin gerekli ve olumlu bir aşaması ve insanların kendi toplumları için daha fazla sorumluluk yüklendikleri bir demokrasinin nihai sonucu olarak görüldüğü bir kendi kaderini tayin etme kültürünün gelişimini gerektirmektedir. Aynı zamanda geleneksel anlamıyla ulus devlet kavramının değişmesi gerekmektedir. Egemenlik bundan sonra devletin merkezi güçlerine münhasır bir imtiyaz olarak değil,

18- Katanga Halklar Kongresi v. Zaire İnsan ve Halkların hakkı için Afrika Komisyonu, Comm. No. 75/92 (1995)’de Komisyon ayrıca Afrika İnsan ve Halkların Hakkı Bildirgesin 20 (1) maddesinde yer alan “vazgeçilmez bir hak olarak kendi kaderini tayin etme hakkının” aşağıdaki yollardan herhangi biri ile icra edilebileceğine hükmetmiştir “[metinden aynen] bağımsızlık, öz yönetim (self-government), yerel yönetim, üniterlik, veya halkın iradesi ile çelişmeyen ama egemenlik ve toprak bütünlüğü gibi kabul edilmiş ilkeleri de ihmal etmeyen diğer tür yöntemler.”

19- Anayasa (1996: 80-81) ikili ayrımın kendi kaderini tayin etme hakkının geniş bir şekilde uygulanabilirliğini kısıtlayabileceği varsayımından hareketle bu ikilemi (*dichotomy*) eleştirmiştir.

20- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998) s. 7. Ayrıca bkz. “kendi kaderini “tayin etme hakkının geniş yorumunu” öneren Venedik Komisyonu 2000 ve bkz. McCorquodale (1994: 864-65); Xanthaki (2007: 169-172); ve Summers (2007; ve 2013).

alınacak kararın mahiyetine ve en uygun icrası için gerekli koşullara bağlı olarak şekillenen ve toplumun değişik düzeylerinde icra edilebilecek bir görevler toplamı olarak anlaşılmalıdır.”²¹

Bundan daha muhim olan, kendi kaderini tayin etme hakkının “geniş anlamda” yorumunun “demokratik yollar” ve “diyalog” yöntemlerinin kullanılmasını öngörmesi nedeni ile devletlerin toprak bütünlüğünü güvence altına aldığı ve muhtemel çatışmaları önlediği²² düşünülmektedir. Bu sebeple devlet kurumlarının statükonun ne olursa olsun korunması ile meşgul olmak yerine, değişime açık olup, barışçıl çözümlere zemin hazırlaması önemlidir.

Şu bir gerçek ki, kendi kaderini tayin kavramı tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde azınlık haklarının korunması ihtiyacı ile kendi kaderini tayin hakkı arasında ayrılmaz bir bağ olduğu görülmektedir. Mesela Milletler Cemiyeti rejimi altında, azınlıkların korunması fikri, kendi kaderini tayin hakkını dışsal boyutu itibarıyla kullanamayan azınlıklar için bir alternative olarak düşünülmüştü. (Vrdoljak 2008:42-43; Henrard 2000:282; Musgrave 1997:37-39). Dolayısıyla azınlıkların kültür, dil, aidiyet vb. özelliklerini korumaya yönelik bu güvenceler bu toplulukların dışsal kendi kaderini tayin hakkını kullanmaktan yoksun bırakılmalarının bir telafisi olarak düşünülmüştür. Bu bağ Uluslararası Hukukçular Komitesinin, *Åland Islands* vakası ile ilgili tavsiye raporunda daha da belirgin hale gelmiştir. Nitekim bu raporda kendi kaderini tayin hakkı ile azınlıkların korunması fikrinin, ‘bazı ulusal toplulukların kendi toplumsal etnik ve dini özelliklerini koruyup hür bir biçimde geliştirmelerini garanti altına almak gibi müşterek hedefleri’ olduğu dile getirilmiştir. (Raič 2002:198).

Türkiye, son 30 yıldır Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan, PKK) ile devlet arasında yaşanan ve bir çok kişni yaşa-

21- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998) s.17

22- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998) s.20 Ayrıca bkz. Venedik Komisyonu (2000).

23- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998) s.20.

mına mal olmuş bir silahlı çatışmanın pençesinde kıvranmaktadır. 1995'ten itibaren, PKK ayrılıkçı bir politika izlemekten vazgeçip (Roach 2005:110-111; Gunes 2011:90), sonraki yıllarda ulus devlet yapısı içerisinde bölgesel ve kültürel otonominin güvence altına alındığı bir çözüm yönünde hedef değişikliği yaptıktan sonra, PKK'nin resmi söyleminde de dışsal kendi kaderini tayin etme hakkı iddiası ortadan kalkmıştır. Türkiye'nin Kürt sorunun çözümü için Öcalan yakın bir zamanda, ulus devleti aşan ve çerçevesi demokratik cumhuriyet, demokratik özerklik ve demokratik konfederalizmden oluşan, bir "demokrasi" projesi fikrini ortaya atmıştır. (Bkz. Öcalan 2011; Akkaya and Jongerden 2013).

Bu ortamda, Kürt siyasi hareketinin yasal olarak kurulmuş siyasi partilerinin kamuoyu nezdinde deklare ettikleri duruşları da, ilk sivil anayasayı yapma hazırlıkları sürecindeki Türkiye'de, devleti önemli bir oranda zorlayacağı benzetilmektedir. 11 Ocak 2012'de aralarında Barış Ve Demokrasi Partisi (BDP)'nin de bulunduğu değişik Kürt siyasi partileri yeni anayasaya ilişkin duruşlarını açıklamıştır.²⁴ Bu açıklamada, mevcut ulus devlet yapısı altında Kürtlerin bölgesel özerklik yoluyla kendi kaderini tayin etme hakkının anayasal olarak güvence altına alınması yanında, kültürel ve dil haklarının da korunmasını da talep ettiler. (*Milliyet*, 2012)²⁵

17 Haziran 2013'te Kuzey Kürdistan Birlik ve Çözüm Konferansı, Kürt siyasi yelpazesinden geniş kapsamlı bir katılım ile toplandı. Sonuç bildirgesinde, özerklik, federasyon veya bağımsızlık seçenekleriyle, Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkına

24- Bu kuruluşlar şunlardır: Hak ve Özgürlükler Partisi, Katılımcı Demokrasi Partisi, Özgürlük ve Sosyalizm Partisi, Demokratik Toplum Kongresi, Kürt Demokratik Birlik Hareketi, Devrimci Demokratik Kürt Hareketi.

25- Talepleri şu şekildeydi: a) Kürt halkı'nın kimliğinin tanınması ve güvence altına alınması b) örgütlenme özgürlüğüne ilişkin uluslararası standartların benimsenmesi ve isminde "Kürt" ve "Kürdistan" terimleri olan siyasi partilerin kurulabilmesi c) Kürtçenin resmi bir dil olarak kabulü, hayatın her safhasında özgür bir biçimde konuşulabilmesi ve Kürtçe eğitim verilmesinin teminat altına alınması d) Kürdistan coğrafyasında, Kürt halkına kendi kaderini tayin etme hakkını temin edecek siyasi bir statü koşulu.

sahip olduğunu belirtilmiştir. Aynı zamanda yeni anayasanın etno kültürel haklarını tanıması talebini tekrardan dile getirdiler. (*Radikal*, 2013).²⁶ Fakat Kürtlerin hukuki bir şahsiyete sahip, bir etnik grup olarak yasal zeminde (*de jure*) tanınmasını gerektiren bu talepler -özellikle bugüne kadar bir çok siyasi partinin Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduğunu savundukları gerekçesiyle kapandığı göz önüne alındığında- mevcut hukuki yapı için ciddi bir sorun teşkil etmektedir.

Bu makalede esas olarak parti kapatma davalarına bakma yetkisini elinde tutan Türkiye'nin en üst mahkemesi, Anayasa Mahkemesinin (AYM) kararlarını incelemekteyim.²⁷ Türkiye'nin hukuki sistemi içinde kendi kaderini tayin etme ile ilgili görüşler, AYM tarafından karara bağlanan parti kapatma davaları içerisinde dile getirilmiştir.²⁸ Bu davaların açılma sebebi, davaya konu siyasal partilerin, Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkını savunmaları, onların kültür ve dillerinin korunması için yasal güvenceler istemeleri ve "Kürt Sorununun" çözümüne dair ileri sürdükleri, federasyon, bölgesel özerklik, ve yetki devrini (devolution of power) de

26- Sonuç bildirgesinde aynı zamanda Kürtlerin yasal statüleri belirlenmeden Kürt meselesinin çözümünde bir sonuca ulaşamayacağı vurgulanarak, çağdaş demokratik bir anayasa, siyasi örgütlenme hakkının güvence altına alınması, Kürtçenin eğitim dili olarak kullanılması, ve Kürtçenin resmi bir dil olarak tanınması gibi talepler dile getirilmiştir.

27- AYM, yasaların anayasaya uygunluk denetlem yapma, yüksek devlet yetkilileri ile politikacıların dahil olduğu belirli vakaları karara bağlama, ve parti kapatma davalarına bakma yetkisi ile ilk defa 1961 Anayasası ile kurulmuştur.

28- Bu parti kapatma davaları şunlardır: Türkiye İşçi Partisi (RG: 14064 - 06 Ocak 1972, "TİP-1971"), Türkiye Emekçi Partisi (RG: 17059 - 26. Temmuz 1980, "TEP-1980"), Türkiye Birleşik Komünist Partisi ("TBKP-1991"), Sosyalist Parti ("SP-1992"), Halkın Emek Partisi ("HEP-1993"), Özgürlük ve Demokrasi Partisi, ("ÖZDEP-1993"), Sosyalist Türkiye Partisi ("STP-1993"), Demokrasi Partisi ("DEP-1994"), Sosyalist Birlik Partisi ("SBP-1995"), Demokrasi ve Değişim Partisi ("DDP-1996"), Emek Partisi ("EP-1997"), and Demokratik Kitle Partisi ("DKP-1999"), Demokratik Toplum Partisi ("DTP-2009"). Kararlar Türkçe olarak şu adreste bulunabilir. <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/kararlar/kbb.html> (Son Erişim 05 Eylül 2015).

içine alan çeşitli çözüm önerilerinde bulunmalarıydı.²⁹

AYM'nin içtihatları incelendiğinde görülüyor ki mahkeme devamlı olarak tayin edilmiş sınırlar içinde tek bir ulusun mutlak egemenliği kullandığı, katı ve dar bir üniter devlet kavramına atıf yaparak, dar odaklı bir yorumu benimsemektedir. AYM'nin bu dar yorumu kendi kaderini tayin etme hakkına ulaştıracak geniş yaklaşımı önlemiştir. Aynı mahkeme kendi kaderini tayin etme hakkı ile azınlıkların korunmasına ilişkin hakların Türkiye'de yaşayan tüm halklara uygulanabilir olduğu gerçeğini görmezden gelmiş, ve daha genel olarak bu hakların insan haklarının korunması ve demokrasi ile ilişkisini de reddetmiştir.

Her ne kadar toprak bütünlüğü ilkesi sağlam bir biçimde birçok anayasada korunsada da, bu anayasaların çoğu kendi kaderini tayin etme hakkına da yer vermektedirler.³⁰ Mesela Alman Anayasası *içsel ve dışsal* kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin atıflar içerirken Güney Afrika Anayasası *içsel* kendi kaderini tayin etmeye uygun biçimdedir.³¹ Kanada³² Güney Afrika (Henrard 2002), ve Almanya

29- Türkiye'de Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı olduğunu savunmanın her zaman cezai sonuçları olmuş, ve Terörle Mücadele Yasasının "bölücülük propagandası" maddesine dayanılarak bu cezalandırmalar icra edilmiştir. (Bkz. Yargıtay 9. Ceza Dairesi E.1998/1505, K.1998/1132, 01 Mart 1999, HADEP-2003'ten alındı). Buna ilişkin bir başka ilginç vaka da Kürt yanlısı Demokrasi Partisinin milletvekili Mahmut Alınak'ın Kürt halkına kendi kaderini özgürce belirleme hakkının verilmesi hakkını savunduğu için şu an yürürlükte olmayan ve idam cezası öngören 1926 seneli TCK'nun 125. maddesinde yer ve devletin arsulusal şahsiyetine karşı cürüm işlemek ile suçlanması ile bir fezleke hazırlanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanlığına gönderilmiştir. Bunun üzerine TBMM iddialrı ciddi bularak Alınak'ın milletvekilliğini düşürdü. Milletvekilliğinin düşürülmesinin hukuka uygunluğunu inceleyen AYM'si Alınak hakkında bahse konu sözleri nedeni ile açılan ceza davasını kendi kararı için dayanak yapmış ve sonunda TBMM'nin milletvekilliğini bu nedenle düşürme kararının hukuka uygun olduğuna hükmetmiştir. Bkz. AYM. E. 1994/16, K. 1994/35, 21 Mart 1994.

30- Bkz. Avrupa Konseyi üye ülkeleri, Güney Afrika ve Kırgızistan anayasalarını inceleyen Venedik Komisyonu (2000).

31- Bkz. Almanya Anayasasının giriş kısmı ve Güney Afrika Anayasasının (1996) 235. maddesi.

32- Mesela Kanada Yüksek Mahkemesi Quebec'in ayrılması ile ilgili bir→→→

gibi birçok ülkenin Anayasa Mahkemeleri uluslararası gelişmelerle uyumlu, ilerlemeye açık bir tutumla hareket etmişlerdir. Türkiye’de ise Anayasada veya yasalarda kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. AYM’nin içtihatlarının bu incelemesi, mahkemenin kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin muhafazakar, durağan bir anlayışının olduğunu, ve devletin daha çok uluslararası alanda ifade ettiği kendi kaderini tayin hakkı ve azınlık haklarına ilişkin resmi görüşünden ayrılmayan bir anlayışının olduğunu bize göstermektedir. Bu bir inceleme aynı zamanda nasıl olup da, AYM’nin bu arkaik yorumunun yasal bir gerekçe olarak Kürtlerin taleplerinin yok sayılmasında kullanıldığını anlamamızı sağlar. Bu makale bir taraftan AYM’nin Kürtlerin içsel kendi kaderini tayin etme hakkı talebine verdiği yanıtı gözler önüne sermeyi amaçlarken, diğer yarıttan, AYM’nin bu yanıtını kendi kaderini tayin etme hakkının uluslararası hukuktaki güncel kavramlaştırılması ışığında değerlendirmektedir.

Tam da bu noktada, AKP hükümeti döneminde, Kürtlerin dil hakları ile ilgili yakın zamandaki olumlu gelişmelere de değinmek gerekiyor. Bunlar Türkiye’de, Kürtlerin etno-siyasi taleplerinin sağlanması yolunda önemli adımlar olduğu söylenebilse de küçük adımlardır. AKP yönetimi döneminde yargının Kürtlerin etno-siyasi taleplerine verdiği cevabı yakından incelediğimizde aslında çok az şeyin değiştiği görülmektedir.³³ Bu minvalde, AYM’nin *Hak ve*

→davada Reference Re Secession of Quebec [1998] 2 S.C.R. 217) demiştir ki “Uluslararası hukukun kabul edilmiş kaynakları halkların kendi kaderini tayin etme hakkının normal durumlarda içsel kendi kaderini tayin etme yoluyla, -mevcut bir devlet yapısı içinde halkların kendi siyasi ekonomik sosyal ve kültürel gelişmelerini sağlamaları ile- hayata geçirilebileceğini belirtmektedir. Dışsal kendi kaderini tayin etme hakkı (Bu durumda olası olarak tek taraflı ayrılma iddiası biçimine dönüşen) ise ancak çok uç (extreme) durumlarda ve yine ancak dikkatlice belirlenmiş şartlar altında ortaya çıkmaktadır” (para. 126). Mahkeme daha sonra tek taraflı ayrılma hakkının “halklar içsel kendi kaderini tayin etme haklarını anlamlı bir şekilde kullanmaktan mahrum edildiklerinde... son çare olarak” kullanabileceğini kabul etmiştir (para. 134-135).

33- Özellikle bkz. AKP yönetimi altında Kürt muhalefetinin siyasal kırımında (politicide) yargının rolünü, ve Hükümetin söyleminin hukuki söylemde de nasıl tekrar telaffuz edildiğini inceleyen Bayır 2014,

Özgürlükler Partisini- (HAK-PAR) Kürt sorununa ademi merkeziyetçi çözüm ile ilgili önerileri sebebiyle – önceki parti kapatmaları davalarının aksine- kapatmayı reddetmesi ne yazık ki anlamlı bir değişim olarak değerlendirilemez.³⁴ Zira, AYM’nin HAK-PAR kararı çok kısadır ve Kürt sorunun çözümde bu şekilde bir önerinin ifade özgürlüğü kapsamında kaldığını basitçe ifade etmek dışında, ayrıntılı bir şekilde gerekçelendirilmemiştir. Bununda ötesinde Hakyemez’inde (2009:320) ifade ettiği gibi yargıçların on birinden beşinin çoğunluk kararına karşı olması, Kürtlerin siyasi taleplerine ilişkin herhangi bir içtihat değişimine karşı AYM içerisinde güçlü bir direncin olduğunu göstermektedir. Üstelik Kürt yanlısı siyaset yapan Demokratik Toplum Partisi (DTP)’nin 2009’daki kapatma davasında mahkemenin oybirliği ile aldığı karar mahkemenin bugüne kadarki yerleşmiş içtihadını teyit eder mahiyettedir, aşağıda bu karar daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2010’da Anayasa Mahkemesinin üye yapısı ve seçim prosedürünü değiştiren Anayasa değişikliklerinin etkisinin ne olacağına ilişkin yorum yapmak için henüz erken olmakla birlikte, mahkemenin yakın zamanlı bazı içtihatları daha çoğulcu ve insan hakları yanlısı bir duruş sergilemekten halen uzak olduğunu göstermektedir. Örneğin, azınlık grubuna mensup bir davacının, Türkçe soyadını Süryanice bir sözcükle değiştirmesinin önünde kanuni engel oluşturan ve sadece Türkçe isimlerin soyadı olarak alınabilmesine izin veren 1934 Soyadı Kanunun Anayasa’nın eşitlik ilkesine aykırı olduğu iddiası nedeni ile önüne gelen bu dosyada verdiği karar AYM’nin henüz ciddi bir değişime uğramadığının göstergesidir. AYM, bu dosyada önceki içtihatlarına uygun olarak Soyadı Kanunun ayırım gözetilmeksizin herkese uygulandığı ve eşitlik ilkesi ile uyumlu olduğunu ifade ederek, anayasaya aykırılık iddiasını “eşitlik” ilkesini kullanarak reddetmiştir.

34- AYM, E. 2002/1, K. 2008/1, 29 Ocak 2008.

Türk Devleti ve uluslararası hukuk akademisyenlerinin gözünden kaderini tayin hakkı

Türkiye'nin uluslararası alanda kendi kaderini tayin hakkına ve azınlık haklarına ilişkin olarak aldığı siyasi ve hukuki tutumu, uluslararası hukukdaki güncel değişimle uyumlu değildir. Türkiye, bu iki hak kategorisinin demokrasi ile olan bağıını inkâr etme eğilimine de sahiptir. Örneğin, Aral'ın Türkiye'nin BM Genel Kurul'undaki oylamalarda 1997 yılına kadar takındığı tavır ile ilgili yaptığı araştırma, Türkiye'nin egemen devletler içindeki gruplara kendi kaderini tayin hakkının tanınmasını ısrarla reddettiğini göstermektedir (Aral 2004:143). Bu nedenle, Türkiye, halkların kendi kaderini tayin hakkının veya insan haklarını etkili bir biçimde korunması ile ilgili oylamalarda ya Genel Kurul'a katılmamış ya da karşı oy kullanmıştır (Aral 2004:144; Criss and Bilgin 1997). Yine, Türkiye, BM Genel Kurulunda yapılan kültürel hakların korunması ve insan haklarının kolektif boyutuna ilişkin karar oylamalarında ya çekimser kalmış ya da karşı oy kullanmıştır. Bununla birlikte, Türk devletinin kendi kaderini tayin hakkına yaklaşımı, onun her olayda farklı bir biçimde ve son derece siyasi bir pozisyon aldığını ortaya koymaktadır. Yeri geldiğinde, Kuzey Kıbrıs meselesinde olduğu gibi kendi kaderini tayin hakkından dayanmaktan çekinmemiştir, ya da Kosova³⁵ örneğindeki gibi bu hakkın uygulan-

35- Türk Dış İşleri Bakanlığının ICJ'nin Kosova'nın bağımsızlığı meselesine ilişkin olarak verdiği tavsiye kararına tepkisi, Türkiye'nin 'Kosova ile Sırbistan arasında olumlu ve yapıcı diyalogün geliştirilmesi' hususunda yardımcı olacağı yönündedir. http://www.mfa.gov.tr/no_-163_-22-july-2010_-press-release-regarding-the-icj_s-_international-court-of-justice_-decision-on-kosovo_s-declaration-of-independence.en.mfa (last accessed on 18 Sep 2015). Türkiye'nin Kosova meselesinde kendi kaderini tayin hakkı lehinde tavır takınması ICJ'nin verdiği kararın doğasıyla açıklanabilir. Bir yorumcu, kararın Türkiye'deki Kürtlerle ilgisinin kurulamayacağını iddia etmektedir: "Bu bağlamda, Kürt meselesini evrensel hukuk prensipleri çerçevesinde ele alma, demokratik hak ve özgürlüklerin alanını ve sınırlarını genişletme, terörist-sivil ayrımı yapma ve silahlı çatışmanın kurallarına uyması koşullarını yerine getirdiği sürece Türkiye'nin ICJ'nin Kosova ile ilgili son kararı konusunda herhangi bir endişeye kapılması söz konusu değildir." Bkz. Çakmak (2010)

ması için desteğini ifade etmiştir.

Türkiye'nin kendi kaderini tayin hakkını, azınlık haklarını ayrı bir koruma altına alan uluslararası düzeyde bağlayıcılığı olan hukuksal metinleri imzalamayı ve entranmanları benimsemeyi reddetme eğilimi, bize Türkiye'nin azınlıkların korunması konusunda ki ne kadar sorunlu bir tutumu olduğunu göstermektedir. (Aral 2004:144)³⁶ Türkiye'nin azınlık haklarına karşı soğuk bakışı, taraf olduğu ve uluslararası çapta bağlayıcılığı olan dökümanlara koyduğu çekincelerden de anlaşılmaktadır.³⁷ Bu çekincelerde, Türkiye, bu hükümlerin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve 1923 Lozan Konferansı hükümlerine göre yorumlanması ve uygulanmasını talep etme hakkına sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu da, Türkiye'nin herhangi bir uluslararası hukuki düzenlemenin hükümlerini Yunan, Ermeni ve Yahudi gibi azınlık grupları ile sınırlandırırken; tanınmayan azınlık gruplarına (Örneğin; Kürt, Arap, Alevi, Süryani, Protestan, Roman vb.) herhangi bir tesirinin olmasını reddettiğini göstermektedir.

Benzer bir yaklaşım Türkiye'nin, Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Sözleşmesi (ICESCR) ile Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin (ICCPR) halkların kendi kaderini tayin etme haklarını tanıyan ortak 1. maddelerine koyduğu çekincesinde de görülmektedir. Bu iki sözleşmeye koyduğu çekincelerde Türkiye, bu iki sözleşmenin 1. maddesinden kaynaklanan yüküm-

36- Türkiye devlet olarak Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Belgesi (1992), Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi (1995) veya ayrımcılık ile ilgili ECHR'nin Opsiyonel Protokol 12'ye taraf değildir. Türkiye aynı zamanda 2005 tarihli BM Kültürel İfade Çeşitliliğini Geliştirme ve Koruma Konvansiyonunu da onaylamayan birkaç ülkeden biridir. Bu sözleşme "azınlıklar ve yerli halklara mensup insanlar da dahil olmak üzere ki olmak üzere tüm kültürlerle saygı ve bu kültürlerin eşit olarak kabul edilmesini varsayar" ve taraf devletlerden "sınırları içerisindeki kültürel ifade çeşitliliğini koruyup geliştirici politikalar ve önlemler almalarını" talep etmektedir.

37- Bkz. Türkiye'nin ICCPR'nin 27, 13(3), (4)'üncü maddeleri, ICESCR'nin 15'inci maddesi ile Çocuk Hakları Konvansiyonunun 17, 29 ve 30'uncu maddelerine ilişkin olarak koyduğu çekinceler. Türkiye ECHR'ye ek Protokol 1'i imzalayıp onaylamış ancak 2'nci maddesini 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre yorumlayacağına ilişkin olarak söz konusu bu maddeye çekince koymuştur.

lülüklerini, Birleşmiş Milletler Şartı nedeni ile edindiği yümlülükleriyle uyumlu olduğu oranda yerine getireceğini deklare etmiştir. Bunun anlamı, Türkiye “kendi kaderini tayin hakkını” bir bir “hak” olarak değil, bir “ilke” olarak kabul etmekte ve sadece sömürge bölgelerde uygulanabileceğini düşünmektedir.³⁸ Kendi kaderini tayin etmeyi bir hak olarak kabul etmemekle, Türkiye, devletleri bunun bir hak olarak uygulanması konusunda yükümlülük altına sokan ikiz sözleşmelerin 1. maddesinden kaynaklanacak hukuki sonuçlardan kaçınmayı amaçlamaktadır.³⁹ Dahası, Türkiye’nin söz konusu çekinceleri kendi kaderini tayin hakkına bakış açısının statik olduğunu ve klasik uluslararası hukuk teorisinde sıkışıp kaldığını göstermektedir.

Türkiye’deki uluslararası hukuk akademisyenleri ve yargı organları da, Türk hükümetinin uluslararası alandaki ısrarlı poizyonu doğrultusunda davranmışlardır. Aral’ın, Türk akademisyen ve öğretim görevlileri tarafından yazılan ve devlet üniversitelerinde okutulan temel uluslararası hukuk ders kitaplarına ilişkin incelemesi, Türkiye’deki akademisyenlerin görüşleri ile ‘Türkiye’nin dış politikası ve egemen hukuk doktrini, hukuk eğitimi’ arasındaki paralelliği ve bu akademisyenlerin uluslararası hukuka ilişkin yorumlarındaki “muhafazakâr ve positivist duruş”a açıkça dikkat çekmektedir (Aral 2005:770). Bu ders kitaplarının “geleneksel uluslararası hukuk” algısıyla hazırladığını ve bu kitaplarda “ya kendi kaderini tayin hakkı ve azınlık hakları konularının görmezden gelindiğini veya... ya da bu hakların sömürgeciliğin olmadığı durumlarda uygulanabilir olduğunu inkâr ettiklerini belirtmektedir.” (Aral 2005:780). Aral (2005:780) Türkiye’deki akademisyenlerdeki eleştirel bakış açısının eksikliğine dikkat çekmenin yanı sıra, Türk uluslararası hukukçularının yaklaşımlarını, iki noktaya işaret ederek açıklıyor. Birincisi, daha az devlet merkezli bir perspektifin ayrılıkçıların, yani Türkiye’de kültürel ve linguistik hakla-

38- BM Sözleşmesi bağlamında “kendi kaderini tayin” için, bkz. Thornberry (1993: 107-109).

39- Bkz. General Comment No.12, para.2 ve 6

rına ilişkin taleplerini kendi kaderini tayin hakkına dayandırarak talep eden Kürtlerin ekmeğine yağ süreceğine dair korkularıdır. İkincisi, bir çok Türk uluslararası yargıcının uluslararası hukuk organlarında, temsilci veya hukuki danışman olarak devlete hizmetinde olmalarıdır. Bunun anlamı, ‘ya yerleşik resmi düzene ideolojik olarak bağlı veya resmi politikalara direnme konusunda isteksizdirler...teorik ve eleştirel olmaktan ziyade pragmatik ve milliyetçi eğilimdedirler’ (Aral 2005:784).

Türkiye’nin, kendi kaderini tayin ve azınlık hakları ile ilgili uluslararası alanda takındığı resmi pozisyonu ve Türkiye’deki uluslararası hukuk akademisyenlerinin devlet-odaklı eğilimlerini akılda tutarak, şimdi de “bağımsız” bir yargı organının, yani Anayasa Mahkemesinin yaklaşımını incelemeye geçebiliriz. Diğer birçok devletin konuya ilişkin pozisyonundan çok da ayrılmadığını göz önüne aldığımızda, Türk devletinin, kendi kaderini tayin ve azınlık haklarının korunmasına ilişkin takındığı muhafazakar yaklaşımı çarpıcı gelmeyebilir. Ancak AYM’sinin ideolojik ve ülkenin sosyopolitik gerçekliğinden uzak yaklaşımı ile yönetici elit ve ideolojiye bağımlılığı ve “hegemonyayı koruma” konusundaki özel görevi ile karakterize edilen duruşu dikkate değerdir.⁴⁰ Bu şekilde, AYM bir taraftan militan demokrasinin kurulumuna katkı sağlarken, anti-demokratik ve anti-çoğulcu bir hukuk düzeninin oluşmasına yol açmaktadır.

Anayasa Mahkemesi ve kendi kaderini tayin hakkı

AYM’nin kendi kaderini tayin hakkına ilişkin görüşleri ağırlıklı olarak siyasi parti kapatma davalarında ifade edilmiştir. Bu davalara yol açan bu siyasi partilerin Kürtlerin etnik, dilsel, kültürel haklarının tanınması, yasal güvencelerle bu hakların korunması, Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkına sahip oldukları ve “Kürt

40 Türk hukuk sisteminin azınlıklara yaklaşımının incelenmesine ilişkin daha detaylı bir çalışma için, bkz. Bayır 2013a. Kürtlerin yargıdaki temsiline ilişkin daha spesifik bir çalışma için, bkz. Bayır 2013b.

sorunu”nun çözümü konusunda ileri sürdükleri federasyon, bölgesel özerklik, iktidar devri (devolution of power) gibi politik önerileridir.

AYM’nin bu parti kapatma kararlarındaki ana gerekçesi 1982 Anayasası’nın 3. maddesinde ifade edilen “Türkiye Devleti[nin],⁴¹ ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür”ün korunmasıdır. Gözler (2000:115-119) “devletin milletiyle ve ülkesiyle bölünmez bütünlüğü”nün üniter devlet sistemini ikame eden bir ifade olduğunu iddia etmektedir.⁴² Böylece, Anayasanın bu maddesi korunmak istenenin ülkedeki üniter devlet sistemi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu mesele Siyasi Partiler Kanunu’nun 80. maddesinde daha açık

şekilde ifade edilmekte; böylece siyasi partilerin “üniter devlet” (Devletin tekliği) sistemini değiştirmeye yönelik yasal taleplerde bulunmaları ve bu yönde çalışma yürütmeleri yasaklanmıştır. Bu mevzuatın üniter devlet modeliyle kuvvetli bağından dolayı, Türkiye’de, ne bölgesel özerklik ne de kendi kaderini tayin hakkı yasal olarak talep edilebilir.

Aslında, AYM’nin “devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü” ilkesine ilişkin yorumu, bu ilkenin salt üniter devlet ilkesinin korunmasından daha geniş bir amaç için tasarlanmış oldu-

41- Bu madde tarafından korunan hukuki değer o kadar mühim ki, 1982 tarihli Anayasaya göre bu madde hiçbir şekilde değiştirilemez, değiştirilmesi dahi teklif edilemez (madde 4). Madde 3 Türkçeyi “devlet dili” olarak belirlemektedir.

42- “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” kavramı Anayasada sık sık tekrar edilir. “Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini” korumak olduğu yazılıdır (madde 5) devletin temel amaçlarından biri olarak ifade edilmiştir. Temel hak ve özgürlükler, basın ve ifade özgürlüğü bu prensibi koruma saikiyle kısıtlanabilir (madde 14, 26, 28). Devlet gençliği bu prensibe aykırı düşüncelerden korumakla yükümlü tutulmuştur (madde 58). Dahası, siyasi partiler bu prensiple çelişen fikirleri savunmaktan alıkonulmuşlardır (madde 68). Parlamento üyeleri ve Cumhurbaşkanı, yeminlerinde bu prensibi korumaya söz veriler (madde 81 ve 103). Bu ilke aynı zamanda akademik özgürlüğü kısıtlamak için de kullanılabilir (madde 130). Milli Güvenlik Kurulu, bu prensibin korunması için gerekli önlemler için kararları almakla görevlidir bu kararlar Bakanlar Kurulu tarafından değerlendirilir (madde 118). Bu prensibin korunması Türkiye’de sıkıyönetim ilanını da gerektirebilir (madde 122).

ğunu göstermektedir. Söz konusu AYM içtihadlarına göre bu ilke ile korunmak istenen; (1) herhangi bir azınlığın yaratılmasının, (2) bölgecilik ve ırkçılık yapılmasının (3) eşitlik ilkesinin ihlalinin önlenmesidir.⁴³ Sonuç olarak, AYM, çeşitliliği, farklılıkları, azınlık ve grup haklarının korunmasını ya da bölgesel özerkliği savunan fikirlerin veya siyasi oluşumların karşısında durmuştur.

Buna karşılık, AYM bu tür siyasi fikirlerin *azınlıklar* yarattığını, bunun da bölgeselleşme ve ırkçılığa eşdeğer olduğunu değerlendiren bütün bunların eşitlik ilkesinin karşı olduğuna yönelik bir pozisyon almıştır (Bayır 2013a). Böylelikle, üniter devlet ilkesi azınlık haklarını, farklılıkları yasal söylemde inkâr etmenin ana gerekçelerinden biri olarak kullanılmıştır.

AYM'nin yorumuna göre, 1982 Anayasası'nın 3. maddesinden çıkarılabilecek temel mesaj şu sloganla özetlenebilir: “tek devlet, tek millet, tek dil, tek ülke”. Bu slogan, siyasi yelpazenin neresinde olursa olsun Türkiye’de ana akım politikacılar arasında çok popülerdir.⁴⁴ Bu sloganın yansımaları AYM kararlarında yer alan ve özellikle tek egemenlik, tek ulus ve üniter devlet sistemi kavramlarına yapılan atıflarda görülebilir.⁴⁵

AYM, üniter bir devlette tek egemenlik olduğunu ve dolayısıyla tek bir millet olması gerektiği hususunun altını çizmektedir.⁴⁶ Böylece federal sistem, farklı uluslara ait birden fazla egemenlik olasılığını mümkün kıldığından edilebilir değildir. AYM üniter devlet ilkesinin federal sisteme veya etnik köken, din veya diğer esaslara dayalı herhangi bir özerk bölgenin oluşumuna izin vermediğini savunmaktadır.⁴⁷

43- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993, STP-1993, DEP-1994, HADEP-2003, DTP-2009.

44- Bkz. Başbakan Tayyip Erdoğan bir konuşmasında “tek din”i bu formulaya dahil etmişti, fakat daha sonra bunun bir “dil sürçmesi” olduğunu söyleyecekti. Radikal (2012).

45- TBKP-1991, SP-1992, ÖZDEP-1993, STP-1993.

46- TBKP-1991, SP-1992.

47- SP-1992, HEP-1993, DDP-1996, ayrıca bkz. DTP-2009.

Türkiye’de, egemenlik “Türk milletininindir”, herhangi bir kişi ya da gruba ait değildir.⁴⁸ Bu nedenle AYM, çeşitli uluslar arasında egemenlik dağılımı anlamına gelecek olan bir federal devlet sisteminde hiçbir “toplumsal yarar” bulunmadığını etmektedir.⁴⁹ Daha da ileri giderek, “Türkiye’nin özel koşulları” nedeniyle üniter devletin bir “zorunluluk” olduğunu savunmaktadır.⁵⁰

Mahkemenin görüşüne göre, çok uluslu devlet yapısı seçeneği Türk Cumhuriyeti’nin kurulması ile reddedilmiştir. Ayrı okullar ve eğitim, sınırlar ve yönetim üniter devlet ilkesi ile bağdaşmaz kabul edilir.⁵¹ Egemenlik sadece Türk milletine ait olduğu için Kürtler bu egemenliği ancak Türk milletinin bir parçası olmayı kabul ederek kullanabilirler. Bu nedenle, kendi egemenlik hakkına sahip ayrı bir Kürt ulusu düşünmek yasadışı kabul edilir.⁵²

Türkiye, birçok kez siyasi partilerin kapatılması nedeni tarafından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini ihlalden Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) önünde mahkum olmuştur. Bu kararlarda AYM’nin aksine, AİHM kapatılan siyasi partilerin federasyon, özerklik vb. taleplerini demokrasiye aykırı bulmaktan ziyade bu tür taleplerin insan haklarına ilişkin Avrupa Sözleşmesi uyarınca öngörülen demokrasi anlayışı ile uyumlu olduğunu vaz’eder. Böylece, Sosyalist Parti-Türkiye davasına ilişkin olarak şöyle der:

“Böyle bir siyasi programın Türk Devletinin mevcut ilkeleri ve yapısı ile bağdaşmaz kabul edilmesi, bu programı demokratik kurallara aykırı yapmaz. Ayrıca, demokrasiye zarar vermeyecekleri koşuluyla, devlet örgütlenme şekline ve rejimine muhalefet edenler dahil, çeşitli siyasi programların [herkesçe] teklif edilmesi ve tartışılmasına izin vermek demokrasinin özüdür.”⁵³

48- SP-1992, ÖZDEP-1993.

49- DDP-1996.

50- SP-1992.

51- SP-1992.

52- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993, STP-1993, DEP-1994, HADEP-2003, DTP-2009.

53- Sosyalist Parti ve Diğerleri ile Türkiye Davası (nos. 20/11997/804/1007, →→

Yani AİHM'in görüşüne göre, üniter devlet seçeneği dışındaki siyasal sistemlerin demokrasi ile bağdaşmadığı düşünülemez, ve bu tür bir siyasal talep demokrasiye uygun olmadığı gerekçeyle bastırılmaz. Ayrıca, HADEP ve Demir davasında⁵⁴ AİHM, HADEP üyelerinin Kürt ulusunun Türk ulusundan farklı olduğuna dair ifadelerin, partinin ülkenin sorunlarını demokratik bir şekilde çözmek için kurulduğuna ilişkin partinin programında yer alan amacı ile birlikte okunması gerektiğini salık vermektedir. AİHM, "hatta bu tür beyanlarla HADEP'in kendi kaderini tayin hakkını savunduğunu varsaysak da, bu varsayım kendi başına demokrasinin temel ilkelerine aykırılık teşkil etmez" diyecektir. Mahkeme, Kürtler'in Türk milletinin dışında bir millet olduğunu ve kendi kaderini tayin hakkına sahip olduğunu ifade etmenin kendi başına demokrasi fikriyle çelişmediğini sonucuna varmıştır.

Kendi kaderini tayin hakkından kim yararlanabilir?

Kendi kararlarında, AYM, kendi kaderini tayin hakkı hakkında bir tanım vermekten ve buna ilişkin bir tartışma içine girmekten genellikle kaçınır gibi görünmektedir. Ancak, ÖZDEP-1993 kararında, bu hakkın öznesinin kim olduğu konusundaki görüşünü ortaya koymuştur. AYM'ye göre sadece "uluslar" kendi kaderini tayin hakkının yanı sıra "bağımsızlık" ve "özgürlüğe" hak kazanabilirler.⁵⁵ İlginçtir bir şekilde, aynı davanın iddianamesinde, savcı,

→25 Mayıs 1998). Bkz. Yazar ve Diğerleri ile Türkiye Davası, (nos. 22723/93, 22724/93 ve 22725/93, 09 Nisan 2002) para. 57. Mahkeme "HEP tarafından savunulan, kendi kaderini tayin hakkı ve dil haklarının tanınması gibi prensiplerin aslında demokrasinin temel esaslarıyla çelişmediğini....sırf bu prensipleri savundu diye eğer bir siyasi grup terörizme arka çıkmakla suçlanırsa, bu durum benzeri sorunların demokratik müzakere içinde ele alınma olasılığını azaltacağı gibi silahlı hareketlerin bahse konusu prensiplerin savunulması üzerinde tekel kurmasına sebebiyet verir. Dolayısıyla bu da, madde 11'in ruhu ve dayandığı demokratik prensiplerle güçlü bir biçimde çelişmektedir."

54- HADEP ve Demir ile Türkiye Davası (no. 28003/03, 14 Aralık 2010) para. 77-79.

55- ÖZDEP-1993.

Mahkemenin görüşüyle paralel olarak “bölgesel ve yerel toplulukların” bu hakların öznesi olamayacaklarını ayrıca savunmuştur. Bu, AYM’e göre ulus nedir sorusunu gündeme getirmektedir.

AYM, millet kavramını “insanlığın gelişme süreci sonucunda vardığı en ilerlemiş birlikteliği oluşturan toplumsal yapı” olarak tasvir ettikten sonra “Ulus” sözcüğüyle de anlatılan bu yapının “bir gelişme düzeyini, bilinçli ve kişilikli bireyler olgusunu” gösterdiğini söyleyecektir.⁵⁶ AYM, ulusal bir oluşumun ancak “tarıhsel ve sosyolojik yönden belirli aşamaları geçmiş ve belirli nitelikler kazan[arak]” oluştuğunu belirtir.⁵⁷ Dolayısıyla, ulus “antropolojik ve filolojik niteliklere” dayalı ırk gibi dar bir kavram değildir. “Millet, ortak bir tarih bilinci yaratmamış göçebe, yerli dil ve soy gruplarından oluşan ilkel sosyolojik bir yapı olan kavim de değildir”.⁵⁸ Millet ortak “din” dışında herhangi bir sosyal bağ gerektirmeyen “ümme” de değildir. Kendi ulus kavramsallaştırmasının aksine AYM, bir etnik ya da dini çekirdeğe dayalı olan grupların “basit, ilkel ve tek yönlü yapılar” olduğunu düşünmektedir.⁵⁹

AYM’in söylemi, Türk milliyetçiliğinin ünlü düşünürü Ziya Gökalp’in, büyük ölçüde Durkheim’den esinlenen “millet” tanımını bize hatırlatıyor (Çelik 2006:45).⁶⁰ Bu noktada, bu tanım 1972 yılında *East Pakistan* meselesine ilişkin olarak Uluslararası Hukukçular Komisyonu (*The International Commission of Jurists*) tarafından kabul edilen görüş ile benzerliği ilgi çekicidir.

56- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993, STP-1993, DEP-1994, SBP-1995, DDP-1996, EP-1997, DKP-1999.

57- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993, DEP-1994. Anayasa Mahkemesi içtihatlarında geçen “millet” ve “Türk Milleti” kavramlarına ilişkin daha fazla bilgi için, bkz. Bayır 2013a.

58- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993, STP-1993, DEP-1994, SBP-1995, DDP-1996, EP-1997, DKP-1999.

59- TBKP-1991, SP-1992.

60- Aslında, Durkheim de farklı toplumlar arasında ayrım yapmış ve tüm toplumların aynı derecede önemli olmadığını iddia etmiştir (Mitchell, 1931: 96). Daha sonra, milleti “gerçek varlık alanında ki en yüceltilmiş “kollektif varlık” olarak” tanımlamıştır (Mitchell, 1931: 106).

Uluslararası Hukukçular Komisyonu ne etnik, dilsel, dinsel veya bölgesel farklılıkların ulus teşkil etmek için yeterli olduğunu ne de aşiret veya kabilelerin halk olarak düşünülebileceğini belirtmiştir. Ner nekadardır, bu tür grupların üyelerinin ortak bazı özelliklere sahip olabileceğini söylese de komisyon, “söz konusu unsurların hiçbirisi tek başına, bir grup insanın bir halkı meydana getirdiğini kanıtlamak için gerekli ve yeterli değildir...bir halk ancak kendi kimliğinin bilincine vardığı ve var olma iradesini dayattığı zaman varolmaya başlar.” Bu da, UHK’yı “ Bir halk olmanın siyasi bir fenomen olduğunu, kendi kaderini tayin hakkının siyasi mülahazalar üzerine kurulduğunu ve bu hakkın uygulanmasının da bir politik eylem” olduğu hususlarını belirtmeye sevk etmiştir.⁶¹ UHK’nın bu görüşü kendi dönemi içinde göre değerlendirilmelidir ve kendi kaderini tayin hakkının günümüzde ulaştığı seviye düşünüldüğünde bu görüşün problemli tarafları daha bir belirgin hale gelmektedir.

AYM’nin yukarıda belirtilen konumu pozitivist, siyasi ve geçmişin hegemonik ve agnostik söylem ile uyumlu görünse de, meselelerin bunun daha da ötesinde incelenmesi gereklidir. AYM’nin yukarıdaki söylemini Kürtler bağlamında yeniden okuduğumuzda; AYM’nin böyle bir söylemi özellikle Kürtleri kendi kaderini tayin hakkından mahrum bırakılma telaşı ile oluşturduğunu bize göstermektedir.

Türk yargısının, Kürtler sözkonusu olduğunda belli bir ideolojik hukuki söylemini kullanma eğiliminde olduğu bilinmektedir (Bayır, 2013a ve 2013b). Bu yargısal söylemin üç başlık altında gruplandırılması mümkündür: a) Kürtlerin varlığının inkarı ve onların Türk olduklarının iddia eden kararlar, b) Kürtlerin dil, kültür, hukuk, din vs. Türklerle ortak olduğundan aralarında hiçbir farkın olmadığına ilişkin kararlar ve c) sonuncusu orientalist bir söylemdir ve Kürt halkına veya diline doğrudan atıf yapmadan onların “geri kalmışlığına” vurgu yapar. Bunun yanında Kürt kelimesini

61- Uluslararası Hukukçular Komisyonu, Report on Events in East Pakistan (1971), s. 49.

kullanmamaya özen gösteren Türk yargısı, bunun yerine Kürt'leri genellikle belirli "bölge"den⁶² gelen veya ülkenin "doğusunda"/ "doğu bölgeleri"nde yaşayan, "ilkel", geri gelenekleri olan, göçebe ve aşiret insanları olarak tarif eder. Bu "ayırtedici" özellikleri ise kapalı toplumlar olarak, belirli bir bölgede yaşamaları yani "bölgesel oluşumlar" sonucu ortaya çıkmış bir olgu olarak bahse konu edilir.⁶³

Bu nedenle, AYM'nin yukarıda açıklanan ulus tanımı kimlerin ulus olamayacağını bize söylemektedir. Buna göre ulus olmayanların karakteristliğini ilkellik, bölgesellik, aşiret yapısına sahip olma ve geri kalmışlık vs üzerinden yapmasının, kendi kaderini tayin hakkı ve Kürtler arasındaki olası bağlantıyı kesmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, AYM bu tanımıyla sadece bir devlete sahip olan halkları ulus olarak gördüğünü ortaya koymakta ve ona göre ancak böyle entiteler kendi kaderini tayin hakkını kullanabilirler. Yani bir devlete sahip olmayan halkların bu hakka sahip olmadıkları farzedilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, etno-dinsel azınlıkların yanı sıra yerli haklar⁶⁴ ve sömürge rejimlerdeki haklar da kendi kaderini tayin hakkı talep edemez. Ayrıca AYM'nin söz konusu bu yorumunun en azından sömürge halklarının bağımsızlığına destek veren Türk devletinin resmi duruşundan daha muhafazakâr olduğu ileri sürülebilir. Böyle bir kavramsallaştırma, kendi kaderini tayin hakkının azınlıkların korunması noktasındaki önemini de reddetmektedir.

AYM her ne kadar kararlarında "halkları" kendi kaderini tayin hakkının öznesi olarak göstermese de, Kürtlerin halk benzeri "özelliklerini" inkar etme ve küçümsemeye ilişkin tavrı dikkat çekmektedir. Uluslararası hukukta "halk" kavramının herhangi bir tanımı bulunmamasına rağmen, UNESCO için Halkların Hakları

62- Türk yargısının Kürt kimliğini "bölgesel oluşum" olarak Kürtleri de "bölge insanı" şeklindeki söyleminin detayları için, bkz. Bayır (2013b)

63- Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, E.1999/18-966, K.1999/1010, 01 Aralık 1999.

64- Yerli halkların kendi kaderini tayin hakkı konusunda, bkz. Xanthaki (2007)

Kavramına İlişkin İleri Çalışma üzerine Uluslararası Uzmanlar Toplantısının Nihai Raporu ve Tavsiyelerinde aşağıda yer alan bazı kriterler ve özellikler öne çıkarılmıştır (a) ortak tarihi gelenek, (b) ırksal veya etnik aidiyet, (c) kültürel homojenlik, (d) dilsel birlik, (e) dini veya ideolojik yakınlık, (f) coğrafi yakınlık, (g) ortak ekonomik hayat.⁶⁵ Bu anlamda AYM'nin kararlarında özellikle, Türk milletinin dışında Kürt ulusunun varlığını, orijinal bir Kürt dilinin varlığını, ayrı bir Kürt tarihi, Kürt kimliği, hukuku ve kültürünün olmadığına yönelik söyleminin ve dahası Kürtlerin ülkenin belirli yerlerinde yoğunlaşmış olmalarını dahi –yukarıda açıklandığı üzere kendisiyle çelişen bir şekilde- açıkça reddetmesinin Kürtlerin halk benzeri “özelliklerini” inkarına yönelik olduğu açıktır (ayrıca Bayır, 2013a ve 2013b bakınız)

Kendi kaderini tayin hakkının içeriği

Haklarında soruşturma açılan siyasi partilerin savunmalarında sık sık ileri sürülmesine rağmen, AYM kendi kararlarında kendi kaderini tayin hakkının içsel boyutuna herhangi bir atıfta bulunmaktan kaçınmıştır. SBP-1995 iddianamesinde savcı tarafından kendi kaderini tayin hakkının içsel boyutuna ilişkin ayrıntılı açıklamalar göz önüne alındığında, bu ihmalin gerçek nedeninin AYM'nin kendi kaderini tayin hakkının içeriğiyle ilgili bilgi eksikliğinden kaynaklanmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu da bize, AYM'nin bilinçli bir tercih ile kendi kaderin tayin hakkına sadece dışsal boyutu ile yani “ayrılma/bölünme” (secession) hakkı olarak kararlarında yer verdiğini düşündürmektedir.

Nitekim bugüne kadar, AYM kendi kaderini tayin hakkını sadece dışsal boyutu ile yani “ayrılma/bölünme” hakkı olarak algı-

65- Her ne kadar uluslararası hukukta üstünde uzlaşılmış bir “halk” (people) tanımı bulunmasa da UNESCO'nun Final Report and Recommendations of International Meeting of Experts on the Further Study of the Concept of the Rights of Peoples (1990: 8)'de şunlar halk olmanın kriter ve vasıfları olarak sayılmıştır: A0 Ortak bir tarihsel gelenek b) ırksal (race) ve etnik kimlik, c) kültürel homojenlik d) dilsel birlik, e) dinsel veya ideolojik yakınlık, f) coğrafik bağlar g) ortak ekonomik hayat.

lamış ve böylece kendi kaderini tayin hakkına yönelik talepleri yasa dışı kılmıştır. Aksine, kendi kaderini tayin hakkının içsel yönünü, yani içeriğini tamamen göz ardı etmiştir. Böylesi bir yaklaşım Venedik Komisyonu tarafından 1999 yılında yayımlanan “Anayasa Hukukunda Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Ayrılma/Bölünme” adlı raporda eleştirilmiştir: “Konuyu etraflıca gözününe alındığında, çok genel anlamda bölünme anayasa hukukuna yabancıyken, kendi kaderini tayin hakkı, özellikle içsel boyutu ile anayasa hukukunun bir parçası olagelmıştır ve [sadece] ayrılma/bölünme olarak yorumlanmaması gerekir.”⁶⁶

Kendi kaderini tayin hakkının bir kereye mahsus bir eylem (one-off act) olmadığı ve bağımsız bir devlet kurulmasıyla da uygulanabilirliğinin son bulmayacağı yaygın olarak kabul görür. (Anayasa, 1996:81-82; Musgrave, 1997:99; Henrard, 2000:286; Vrdoljak, 2008:78). Aksine, “sürgit bir hak” ve “devam eden bir süreç” olarak kabul edilir.⁶⁷ Vrdoljak (2008:78) şöyle der:

“Dekolonizasyon ve Soğuk Savaşın sona ermesinin uluslararası hukuka bıraktığı miras kendi kaderini tayin hakkının bağımsızlık kazanılması ile tükenen bir hak olmadığı ve devam eden bir süreç olduğu farkındalığının ortaya çıkmış olmasıdır. Bu farkındalığın, kendi kaderini tayin hakkının kültürel haklarla iç ilişkisi üzerinde de önemli sonuçları vardır. Eğer kendi kaderini tayin hakkı bir süreç ise, bu hak bütün vatandaşlarına ve bileşimi olan topluluklara ayrı kimlikleri ile etkin katılım hakkı veren bir devlet çatısı altında, siyasi, medeni, toplumsal ve kültürel haklar verilmesi ile hayata geçirilmelidir. Söz konusu düzenlemeler, ekonomik, sosyal ve kültürel konularla ilgili olarak gruplara geniş özerklik verilmesini de

66- Venice Commission Report (2000).

67- Bkz. OSCE, Helsinki Nihai Senedinin VII nolu Prensibi; HRC General Comment no. 12, para. 2,3,4; kendi kaderini tayin hakkının “tek seferlik bir tercih olarak değil de, sürgit bir süreç olarak görülmesi gerektiğini” belirten Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 7 ve 14. Kendi kaderini tayin hakkının uluslararası hukukta ve devletlerin uygulamasında sürgit bir süreç olarak incelenmesi için, bkz. Musgrave (1997: 96-101).

zorunlu kılabilir. Ancak, söz konusu bu haklar ağır şekilde ihlal edilir veya bu haklar inkar edilirse; konu artık devletin iç işi olmaktan çıkar ve uluslararası toplumun sorunu haline gelir. “

Aynı mesajı aslında, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi’nin 12. General Comment’inden de çıkarmak mümkündür. Şöyle ki, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesine taraf olan devletlerden, ülkelerinde kendi kaderini tayin hakkının nasıl hayata geçirildiğine ilişkin raporlamaya devam etmelerini istemesi, Komitenin de bu hakkı “sürgit bir hak” ve “devam eden bir süreç” olarak yorumladığını göstermektedir.⁶⁸

AYM ise kendi kaderini tayin hakkını “geniş anlamda” yorumlamadığı gibi bu hakkı sadece bir kez ve bir “belirli bir dönem” içinde talep edilebilir bir şey olarak görmektedir.⁶⁹ AYM’nin kendi kaderini tayin hakkını “devam eden bir süreç”, olarak değil de “bir kereye mahsus” bir uygulama olarak görmesi, bu hakkın Türkiye’deki güncelliğinin ve ehemmiyetinin altını oymaktadır. AYM müteaddit kararlarında, bu görüş şu şekilde ifade edilmiştir:

“Kendi kaderini tâyin hakkı” yeni bir kavram değildir. Uluslararası hukuk düzenindeki bu olguyu Türk Ulusu, her tür ayrılığı dışlayıp eşitliği sağlayarak Lozan Barış Andlaşması’yla gündeminden çıkarmıştır; günümüzde de koşulları yoktur. Ülke ve Ulus bütünlüğünü koruma hakkı, Lozan Barış Andlaşması’nda olduğu gibi bugün de uluslararası hukuk düzeninde geçerlidir.”⁷⁰

Buna göre AYM Lozan Antlaşması’yla ve kendi kaderini tayin hakkının Türkiye’nin gündeminden çıktığını iddia etmektedir. Bu referans Kürtler bağlamında özellikle çok önemlidir, çünkü AYM Kürtler’in 1923 yılında, Lozan’da Türk devleti içinde yaşamayı kabul ederek “bir kerelik” (one-off) kendi kaderini tayin etme hak-

68- HRC General Comment no. 12, para. 2. AGİT Helsinki Nihai Senedi 8’inci maddesinde kendi kaderini tayin hakkının kalıcı (permenant) doğasını teyit etmektedir.

69- Ayrıca genel bir tespit için bkz. Özkırmlı (2008: 14).

70- HEP-1993, ÖZDEP-1993, SP-1992, STP-1993, DEP-1994.

larını kullandığını iddia etmektedir.⁷¹ AYM, böylece, Türkiye’deki Kürtler’in kendi kaderini tayin hakkını bir kez daha kullanma hakkını olmadığını iddia etmektedir.

Kendi kaderini tayin hakkının halk iradesinin ekspresyonu ve bu iradenin temsilinin de devam eden bir süreç olarak kavramsallaştırılması, özellikle bir devletteki azınlıklar için önemli sonuçlar doğurmaktadır. Böylesi bir kavramsallaştırma, kendi kaderini tayin hakkının, “sürgit danışma süreçleri” oluşturulması ve toplum-devlet arasında “müzakere” ve “diyalog”un açık tutulması suretiyle gerçekleştirilebilmesini sağlar; bu da haliyle, yeni hukuki ve idari düzenlemelerin toplumların sürekli olarak evrilen, değişen isteklerini karşılayacak bir şekilde dizayn edilmesine yardım edecektir.⁷² Bu anlamda, demokratik rejimlerdeki demokratik kurumlar kendi kaderini tayin hakkının “sürgit bir süreç” olarak uygulanmasında önemli bir role sahip olacaktır. Örneğin, adil ve düzenli seçimler halkın iradesini devam eden bir bazda tespit eden önemli modlardan birisi olarak yorumlanabilir. Ancak, çoğunluk oylarını alanın karar verme süreçlerine tamamı ile sahip olmasına neden olan, ve sayısal olarak azınlıkların karar verme süreçlerine anlamlı bir katılımı ve söz hakkı vermeyen bir seçim sistemi kendi kaderini tayin yükümlülüğünün taleplerini yerine getirmekte başarısız olacaktır.⁷³

71- ÖZDEP-1993. TBMM’nin 3 Temmuz 1920’deki gizli oturumunda, Türkiye’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Sovyet Hükümetinin Anadolu’nun çeşitli ırkı sakinlerinin kaderi için referandum (plebisit) yapılması yönündeki talebine cevaben benzer bir tutum geliştirmiştir. Kürtlerin TBMM çatısı altına girmekle kendi kaderin tayin hakkından vazgeçtiklerini öne sürmüştür. Milliyetçilerin, Suriye, Irak ve Ermenistan’da bağımsız devletler kurulmasını kabul ettiğini vurgularken; bu durumun “Kürdistan, Lâzistan vesaire” için söz konusu olamayacağını, çünkü bu sayılanların “hududu millî olarak çizdiğimiz daire dahilinde yaşayan anası muhtelifi islâmiye” oldukları ve birbirlerinin “ırkî, muhitî, ahlâkî bütün hukukuna riayetkar özkardeş” oldukları ve bu yönde “birlikte çalışma” iradesi gösterdiklerini belirtmiştir. Aralarındaki bu dayanışmayı da gönüllü bir “uhuvvetkârane ve dindarane bir vahdet” ile “ortak çıkarlar (müşterekülmenfaad)” bağlamında tanımlamıştır, TBMM Gizli Celse zabıtları(1985), 3 Temmuz 1920, s.73.

72- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 19

73- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 19

Aynı şekilde, azınlıkların adil temsilini güvence altına alacak başka bir düzenleme olmadan ulusal mecliste temsil için toplam oyların en az belli bir yüzdesini almayı gerektiren yüksek bir baraj, halk iradesinin sürgit olarak ifade edilmesine yani kendi kaderlerini tayinine ciddi bir müdahale olarak yorumlanabilir (Wheatley, 2005:144). AYM, yakın tarihli bir kararında Türkiye’de ulusal parlamento seçimlerinde geçerli olan yüzde 10’luk baraja ilişkin olarak yaptığı anayasaya uygunluk incelemesinde, böyle bir korelasyon kurmakta başarısız olmuştur. Aksine, “yönetimde istikrar ilkesi” ve “temsilde adalet” ile uyumlu olduğunu ilan ederek bu yüksek barajın yasallığını savunmuştur.⁷⁴ Böylece, muhafazakâr ve arkaik içtihatları doğrultusunda kararlar almaya devam etmiş ve demokratik yönetim ve insan hak ve özgürlüklerinden yana bir tavır almakta başarısız olmuştur. Ne yazık ki, AIHM de, *Yumak ve Sadak’ın Türkiye’ye karşı açtığı davada* yüksek seçim barajını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 1 No’lu Protokol’ünün 3. maddesi uyarınca seçim hakkının ihlali olarak görmemiştir. Oysaki, başvuranlar seçim bölgesinde oyların %45’ini elde etmiş olmalarına rağmen partilerinin barajı geçmemesi dolayısıyla parlamentoya milletvekili olarak seçilememişlerdi. Her ne kadar AIHM’si Büyük Genel Kurul’u bu kadar yüksek bir seçim barajının Sözleşmeyi ihlal ettiği sonucuna varmamış olsa da; mahkeme kararında, Avrupa Konseyi içerisindeki en yüksek baraj olan %10’luk barajın “aşırı” olduğunu ve seçme hakkına bir müdahale teşkil ettiğini belirtmiştir.⁷⁵ Böylece her ne kadar ihlale karar vermese de bu yüksek barajın meşruluğunu sorgulamıştır.

AYM’nin içtihatlarında kendi kaderini tayin hakkı konusunda öne çıkan bir diğer husus ise mahkemenin, Helsinki Nihai Senedi (1975), Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı (1990), 1993 Viyana

74- AYM, E. 1995/54, K. 1995/59, 18 Kasım 1995, R.G: 22470 – 21 Kasım 1995.

75- Yumak ve Sadak-Türkiye Davası (No. 10226/03, 08 Temmuz 2008), para. 147. Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Avrupa Konseyi Parlamenter Asemblası Raporu (2010).

Deklerasyonu ve Eylem Programı gibi uluslararası belgelerin halkların kendi kaderini tayin hakkı arasındaki bağı sürekli olarak reddetmiş olmasıdır.⁷⁶ Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye, bu dokümanların yapım aşamalarına katılan devletlerden biridir ve halihazırda bunlara taraf olduğu için bu belgelerin Türkiye için hukuki olarak bağlayıcıdır (Aral:111-115 2000). Oysa ki, diğerlerinin yanı sıra, bu belgeler azınlıkların korunması ve özellikle kendi geleceğini tayin hakkının içsel boyutu için yasal dayanak sağlamakla bilinirler. AYM'nin bu tavrının vehameti özellikle bu belgelerin, Kürtlerin etno-kültürel ve siyasal hakları ilgili, yani kendi kaderini tayin hakkını içsel boyutuna ilişkin taleplerinin yasal dayanağı olarak yukarıda bahsi geçen siyasi parti kapatma dava savunmalarında kullanıldığı hususu göz önüne alındığında daha da artmaktadır.

Ancak, AYM kararlarında “ulusal ve üniter devlet” içinde etnik farklılıkların tartışılmasının uluslararası hukuk tarafından yasaklanmış olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁷ Daha ileri giderek AYM, Türkleri ve Kürtleri farklılaştırmanın ve Kürtler için kendi kaderini tayin hakkının uygulanmasını talep etmenin, ki bunun “Kürt diye ayrıştırılarak” tabir edilenlerin bölünmesini/ayrılmasını istemek olduğunu ve bunun da, uluslararası hukukun ihlali olduğunu öne sürmektedir. AYM yukarıda belirtilen belgelerin “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü “ korumak ve bu ilkeye aykırı olan faaliyetleri önlemek için düzenlendiğini iddia ederek bu belgelerin sadece kendi kaderini tayin hakkı bağlamındaki ehemmiyetlerini reddetmekle kalmamıştır;⁷⁸ daha da öteye giderek bu belgelerin ırk, din ve renk ayrımı yapmaksızın bütün insanları temsil eden, “eşit haklar” ilkesinin uygulandığı ve ırk, din ve renk temelinde hiçbir ayrımcılığın olmadığı bir hükümete sahip “demokratik bir ülkede” kendi kaderini tayin hakkını aramaya izin vermediğini ileri sürm-

76- HEP-1993, ÖZDEP-1993, SP-1992, STP-1993, DEP-1994, SBP-1995.

77- SP-1992, STP-1993, EP-1997.

78- HEP-1993, ÖZDEP-1993, SP-1992, STP-1993, DEP-1994, SBP-1995.

üştür.⁷⁹ Böylece, AYM açtık bir şekilde bu uluslararası hukuk araçlarının Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı iddialarının yasal gerekçesi olarak kullanılamaz olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Açıkçası, AYM seçmeci bir pozisyon edinmiş ve bu belgelerin kendi kaderini tayin etme hakkı ve azınlık hakları ile açık ilgisini görmezden gelerek bu belgelerin daha devlet-merkezli bir yorumunu benimsemiştir. Mesela, AYM, bu belgelerde bahsedildiği gibi, halkların kendi kaderini tayin hakkını korumakta ya da hakların ve grupların ihtiyaçlarına aracı olmakta başarısız olan ve bunun yerine onları ezen bir devletin, sözkonusu bu grupların taleplerine karşı toprak birliği ilkesini meşru bir şekilde asla ileri süremeyeceği gerçeğinden hiç bahsetmez (McCorquodale, 1994:879-880).⁸¹ Bu şekilde, AYM kendi sınırları içinde Kürtlerin veya diğer farklı toplulukları ihtiyaçlarını karşılamakta başarısız olan mevcut siyasi ve hukuki düzenlemeleri haklı çıkarmaktadır. Aynı zamanda AYM kararlarında sürekli olarak, devletin Kürtlere karşı işlediği haksızlıkları, zulmü ve asimilasyon politikaların varlığını da reddetmektedir.

AYM, bazı eski tarihli kararlarında; Kürt halkına karşı bazı çelişkiler, aykırılıklar, haksız muamele ya da yanlışlar yapılmış olabileceğini kabul etmekte, ancak bunların herkesin her zaman karşı karşıya kalabileceği problemler olduğunu ve bunların devletin mevcut hukuki yapısı içinde çözülebileceğini ileri sürmüştür. Ancak hemen bu bahsettiği “yanlış”ların insan hakları adı altında gerçekler tahrip edilerek istismar edilmemesi gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁸² Bununla birlikte daha güncel kararlarında, AYM daha katı bir pozisyon almış ve davalı tarafının iddialarının aksine, Kürtlere karşı⁸³ hiçbir baskının ve herhangi bir yasaklamanın olma-

79- ÖZDEP-1993, SP-,DEP-1994, STP-1993, EP-1997. Bir devlet tarafından alınan böylesi bir pozisyonun alınmasının eleştirisi için, bkz. HRC, General Comment no.23, para. 4

80- EP-1997.

81- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 17.

82- TBKP-1991, SP-1992, HEP-1993, ÖZDEP-1993.

83- EP-1997.

dığını ima ederek, Türkiye’de “etnik köken farkı nedeniyle...ezilen ve sömürülen bir halkın varlığını” reddecektir, ona göre bu iddialar “gerçek dışı [bir] varsayım”dır.⁸⁴ DTP-2009 davasında, AYM Kürtlere yönelik devlet tarafından “baskı ve zulüm politikası “ olduğunu reddetmiştir.

AYM, Kürtlere karşı devletin bir asimilasyon politikasının olduğunu da inkar etmiştir. Ancak bu inkâr, asimilasyonun yanlış olduğu gerekçesiyle değil, fakat asimilasyonun varlığını kabul etmenin Kürtlerin ayrı bir halk olarak varlığını kabul etmeye yol açacağı endişesiyle yapılan bir inkârdı. Mesela, TEP kararında Mahkeme, “doğu bölgelerinde yaşayan Türk vatandaşlarının asimilasyonundan söz etmek onların çoğunluktan ayrı olduklarını ve bunun da onlara yasal tanınma verilmesi yükümlülüğünü gerektirdiği manasına gelir” diyecektir.⁸⁵ AYM, doğu bölgelerinde ekonomik ve sosyal koşulların ülkenin geri kalanından daha kötü olduğunu kabul ederken, bunun bizzatıhi asimilasyon politikasının varlığını ispat etmediğini iddia etmiştir.⁸⁶ Ayrıca, bu bölgede çeşitli nedenlerle yaşanmış olabilecek ağır yoksunlukların ve “devletin varlığını ve birliğini” koruma endişesiyle aldığı baskıcı önlemlerin “zorla asimile edilmeye” denk gelmediğini, aksini söylemenin ise tarihsel gerçeklerle bağdaşmadığını iddia etmiştir.⁸⁷ Daha yeni kararlarda, AYM, sadece çeşitli etnik grupların asimilasyon iddiasını reddetmeye devam etmemiştir, ancak aynı zamanda “asimilasyon”, “eritme” ve “dışlama” gibi gerçek dışı anlatımları yineleme[nin]” Anayasa ve Siyasi Partiler Yasası’na aykırı eylemler olduğu-

84- DTP-2009.

85- TEP-1980 ve, benzer şekilde, bkz. DKP-1999. Aynı zamanda, mahkeme, TEP’in yargılamasında, Kürtlerin ülkenin güneydoğusunda çoğunluk olmadığını ispatlamak için 1965 tarihli nüfus sayımından alınan ve Kürtçe anadili konuşanları gösteren istatistikler sunmuştur. Mahkeme, aynı zamanda, asimilasyon uygulamalarının varlığını ve bunun bir devlet politikası olduğuna ilişkin iddiaları hala doğu bölgelerinde “Türkçe dışında bir dil”in bazı vatandaşlarca konuşulduğunu gerekçe göstererek reddetmiştir.

86- TEP-1972, TEP-1980. Also see SP-1992, HEP-1993.

87- TEP-1980.

nu belirtmiştir.⁸⁸ AYM'nin yukarıda anılan içtihatları bize ilk olarak, AYM'nin Kürtlerin kendi kaderini tayin etme taleplerine karşı duruşuna, toprak bütünlüğü ilkesi ile bir yasallık verme çabası içinde olduğunu göstermektedir. İkincisi, Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca maruz kaldıkları baskı, şiddet ve asimilasyonun vehametini küçümseyerek Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkını dışsal boyutu ile talep edebilme ihtimalini inkar etme çabasını göstermektedir.

AYM'nin içtihatları, kendi kaderini tayin hakkını devletin toprak bütünlüğünün korunması için elzem olan bir şey olarak değil de; devletin toprak bütünlüğüne "tehdit" olan bir olgu olarak kavramsallaştıran bir anlayış biçimi geliştirmektedir.⁸⁹ Bu şekilde, kendi kaderini tayin hakkının uygulanması ile azınlık haklarının korunması hususlarının "çatışmaların önlenmesi"nin ve uluslararası alanda "prestij"⁹⁰ kazanmanın araçları olarak kavramsallaştırma konusunda başarısız kalmıştır. Ayrıca, bu haliyle ısrarla kendi kaderini tayin hakkının devletlerin veya hükümetlerin değil, insanların haklarını korumak üzere tasarlanmış olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. (Xanthaki 2005; Aral 1999-2000 22:117).

Sonuç

Bu makalede gösterildiği gibi AYM'nin toprak ve ulusal bütünlüğü ve kendi kaderini tayin hakkını birbirini dışlayan olgular olarak kavramsallaştırmaktadır. Mahkeme, kendi kaderini tayin hakkı konusunda Türk devleti ve Türk uluslararası hukuk akademisyenleri ile uyum içinde bir yaklaşım benimsemiştir. Bu da, devletin resmi pozisyonunu meşrulaştırmış ve ona hukuki bir kılıf sağlamıştır. AYM'nin özgürlükler ve insan hakları lehinde bir yaklaşım benimsemekteki başarısızlığı, zaman ve mekân içinde donmuş ve

88- HEP-1993. Also see TEP-1980 and DKP-1999.

89- Böylesi bir görüş ile ilgili eleştiri için, bkz. Xanthaki (2005: 26) ve bkz. Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998).

90- Uluslararası Uzmanlar Konferansı Raporu (1998), s. 21.

son derece ideolojik bir içtihat üretmesi sonucunu doğurmuştur. AYM sadece kaderi ile alakalı kararlar verdiği toplumun sorunlarını anlamakta başarısız kalmamış, ayrıca ülkesindeki gerçeklere de gözlerini kapatmıştır. Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkının meşruiyetine ilişkin endişeli inkarı onun son derece devlet-merkezli söyleme sahip olduğunu bir kez daha ispatlamaktadır. Bizce, AYM, ülkedeki insan hakları ihlalleri ve suiistimallerini engelleme noktasındaki başarısızlığı dolayısıyla sorumluluk taşımaktadır. Ancak şu hali ile AYM içtihat hukuku, sadece insan hakları ve azınlıkların korunmasına ilişkin çağdaş standartların gerisinde kalmıyor, aynı zamanda bu mahkemenin uluslararası hukuk bağlamında azınlıkların korunmasının meşruiyetiyle de ne kadar sorunlu bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

Çeviri: Diyadin Yakut

Referanslar

Akkaya, A. H., & Jongerden, J. (2014). Confederalism and autonomy in Turkey: The Kurdistan Workers' Party and the reinvention of democracy. In C. Gunes and W. Zeydanlıoğlu (Eds.). *The Kurdish question in Turkey: New perspectives on violence, representation and reconciliation* (186-204). London: Routledge.

Anaya, J. S. (1996). *Indigenous peoples in international law*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Aral, B. (1999-2000). Kollektif bir insan hakkı olarak “halkların kendi kaderini tayin hakkı”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Vol 21-22, 109-120.

Aral, B. (2004). Fifty years on: Turkey's voting orientation at the UN General Assembly, 1948–97, *Middle Eastern Studies*, 40 (2), 137-60.

Aral, B. (2005). An inquiry into the Turkish “school” of international law, *The European Journal of International Law*, 16 (4), 769-785.

Bayır, D. (2013a). *Minorities and nationalism in Turkish law*. London:

Ashgate.

Bayır, D. (2013b). Representation of Kurds by the Turkish Judiciary,

Human Rights Quarterly, 35, 116-42.

Bayır, D. (2014). The role of the judicial system in the political

of the Kurdish opposition. In C. Gunes and W. Zeydanlıoğlu (eds.), *The Kurdish question in Turkey: New perspectives on violence, representation and reconciliation* (21-46). London: Routledge.

Çakmak, C. (2010). The ICJ's Kosovo decision and implications for Turkey, *Today's Zaman*, 4th August. http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detay&link=218033. (last accessed 16 October 2013).

Çelik, C. (2006). Gökalp'in bir değişim dinamiği olarak kültür-medeniyet teorisi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 43-63.

Criss, B., and Bilgin, P. (1997). Turkish foreign policy toward the Middle East. *Middle East Review of International Affairs*, 1 (1), 1-11. <http://www.gloriacenter.org/1997/01/criss-and-bilgin-1997-01-03/> (last accessed 18 June 2013).

Council of Europe Parliamentary Assembly Report by Political Affairs Committee

(2010). *Thresholds and other features of electoral systems which have an impact on repre-*

sentativity of parliaments in Council of Europe Member State. <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=12842&Language=EN> (last accessed 18 June 2013).

Summers, J. (2007). *Peoples and international law: How nationalism and self-determination shape a contemporary law of*

nations. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

Summers, J. (2013). The internal and external aspects of self-determination reconsidered. In F. Duncan (ed.), *Statehood and self-determination: Reconciling tradition and modernity in international law* (229-249). Cambridge: Cambridge University Press.

Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa hukuku*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Gunes, C. (2011). *The Kurdish national movement in Turkey: From protest to resistance*. London: Routledge.

Henrard, K. (2000). *Devising an adequate system of minority protection: Individual human rights, minority rights, and the right to self-determination*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

Henrard, K. (2002). *Minority protection in post-apartheid South Africa: Human rights, minority rights and self-determination*. London: Praeger.

McCorquodale, R. (1994). Self-determination: A human rights approach. *International and Comparative Law Quarterly*, 43 (3), 857-885.

Milliyet (2012). Demirtaş fena yerden vurdu!
11 January.

<http://siyaset.milliyet.com.tr/demirtas-fena-yerden-vurdu-/siyaset/siyasetdetay/11.01.2012/1487515/default.htm> (last accessed 18 October, 2013).

Mitchell, M. (1931). Emile Durkheim and the philosophy of nationalism. *Political Science Quarterly*, 46 (1), 87-106.

Musgrave, T. D. (1997). *Self-determination and national minorities*. Oxford: Clarendon Press.

Öcalan, A. (2011). *Democratic confederalism*. London: International Initiative Edition.

<http://www.freedom-for-ocalan.com/english/download/Ocalan->

DemocraticConfederalism.pdf (last accessed 1 September, 2013).

Özkırımlı, U. (2008). *Milliyetçilik ve Türkiye-AB ilişkileri*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Radikal (2012). 'Tek din dil sürçmesi'.
5 May.

http://www.radikal.com.tr/politika/tek_din_dil_surcmesi-1087304 (last accessed 18 October, 2013).

Radikal (2013). PKK terör örgütleri listesinden çıkarılsın. 17 June.

http://www.radikal.com.tr/politika/pkk_teror_orgutleri_listesinden_cikarilsin-1137980 (last accessed 18 October, 2013).

Raič, D. (2002). *Statehood and the law of self-determination*. Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

Report of the International Conference of Experts (1998). *Implementation of the right to*

self-determination as a contribution to conflict prevention.
<http://www.unpo.org/downloads/THE%20IMPLEMENTATION%20OF%20THE%20RIGHT%20TO%20SELF.pdf> (last accessed 18 June, 2013).

Roach, S. C. (2005). *Cultural autonomy, minority rights and globalization*. Aldershot: Ashgate.

Rosa, A. (1993). Internal self-determination. In C. Tomuschat (ed.), *Modern law of selfdetermination* (225-252). Dordrecht, Boston, MA and London: Martinus Nijhoff Publishers.

Thornberry, P. (1989). Self-determination, minorities, human rights: A review of international instruments. *The International and Comparative Law Quarterly*, 38 (4), 867-889.

Thornberry, P. (1991). *International law and the rights of minorities*. Oxford: Clarendon Press.

Thornberry, P. (1993). The democratic or internal aspect of self-determination with some remarks on federalism. In C.

Tomuschat (ed.), *Modern law of selfdetermination* (101-138). Dordrecht, Boston, MA and London: Martinus Nijhoff Publishers.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (1985). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

UNESCO (1990). *The final report and recommendations of international meeting of experts on the further study of the concept of the rights of peoples for UNESCO*.

<http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000851/085152eo.pdf>
(last accessed 27 18 October, 2013).

Venice Commission (European Commission for Democracy through Law) Report (2000). *Self-determination and secession in constitutional law*. [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)002e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)002e) (last accessed 18 June 2013).

Vrdoljak, A.F. (2008). Self-determination and cultural rights. In F. Francioni and M. Scheinin (eds.), *Cultural human rights* (41-78). Leiden: Martinus Nijhoff.

Wheatley, S. (2005). *Democracy, minorities and international law*. New York: Cambridge University Press.

Xanthaki, A. (2005). Right to self-determination: Meaning and scope. In N. Ghanea and A. Xanthaki (eds.), *Minorities, peoples and self-determination: Essay in honour of Patrick Thornberry* (15-34). London and Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

Xanthaki, A. (2007). *Indigenous rights and United Nations standards: Self-determination, culture and land*. Cambridge: Cambridge University Press.

